

Yhdistykset kansalaisyhteiskunnan moottoreina

Sami Suodenjoki

Suomea on kuvattu yhdistysten luvatuksi maaksi, ja kansalaisjärjestöillä on katsottu olleen avainrooli Suomen kehittämisessä kansakunnaksi pitkällä 1800-luvulla.

Ajatus kansanliikkeiden luomasta kansakunnasta paalutettiin osaksi kansallista historiankäsitystä erityisesti 1970- ja 1980-luvuilla tehdyssä tutkimuksessa. Tämän tutkimuksen tulokset kiteytyivät klassikon aseman saavuttaneessa teoksessa *Kansa liikkeessä* (1987), jonka tekijät olivat eturivin suomalaisia historiantutkijoita ja yhteiskuntatieteilijöitä. Teos kohdisti huomion ennen muuta yhdistyspohjaiseen kansalaisliikehdintään. Samalla se kuitenkin jätti katveeseen muita kansalaisyhteiskunnan kehitykseen vaikuttaneita käytäntöjä ja instituutioita.

Yhdistysten rinnalla suomalaista kansalaisyhteiskuntaa muovasivat 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa esimerkiksi anomukset, sanomalehdistö ja sen paikalliskirjekulttuuri sekä kunnallinen itsehallinto. Ne laajensivat kansalaisten mahdollisuuksia vaikuttaa tärkeiksi kokemiinsa asioihin, ja niiden kehitys raamitti myös kansalaisjärjestäytymistä ja järjestöjen roolia yhteiskunnassa.

Eliitin johtama järjestäytyminen

Kansalaisjärjestäytymisen historia pitkällä 1800-luvulla voidaan jakaa karkeasti kahtia eliitin ja massojen järjestäytymisen kausiin. Jaottelu on sikäli harhaanjohtava, että varhaisiinkin kansalaisjärjestöihin kuului usein ihmisiä eri säädyistä, ei pelkästään eliitistä. Vuosisadan loppua kohti järjestäytymisinto levisi kuitenkin yhä laajempiin kansankerroksiin niin Suomessa kuin muuallakin läntisessä maailmassa.

Historioitsija Kristiina Kalleinen muistuttaa teoksessaan *Valtioamun aika* (2023), että Suomen alueellakin toimi yleishyödyllisiä seuroja jo ennen 1800-lukua. Ruotsin vallan aikana sai alkunsa esimerkiksi tieteelliseksi luokiteltava Suomen Talousseura, joka toimi puolivirallisena hallinnon neuvonantajana taloudellisissa kysymyksissä ja säilytti tämän aseman myös keisariajalla.

Yhdistysten läheisestä yhteydestä virkakoneistoon tuli yleisemminkin suomalaista kansalaisjärjestäytymistä leimaava piirre. Esimerkiksi vuonna 1831 perustettu Suomalaisen Kirjallisuuden Seura veti jäsenikseen maan korkeimpia virkamiehiä, mistä syystä myös Venäjän hallitus suhtautui seuraan suopeasti. Seurasta kehittyi kuitenkin areena ennen kaikkea nousevan akateemisen keskiluokan keskusteluille ajankohtaisista kansallisista kysymyksistä.

Suomen yhdistyskartalle ilmestyi 1830-luvulla myös uudentyyppisiä hyväntekeväistyöhön keskittyneitä naisyhdistyksiä. Nämä olivat yläluokkaisten naisten hankkeita, joiden kautta naiset saattoivat laajentaa toiminta-alaansa kodin seinien ulkopuolelle. Naisyhdistykset puuhasivat muun muassa alkeisopetusta tarjoavia orpokoteja tai varattomien perheiden tytöille suunnattuja kouluja.

Vapaapalokunnat ensimmäisinä joukkojärjestöinä

Vallankumousvuosi 1848 vauhditti Suomen alueella kansalaisjärjestöjen perustamista samaan tapaan kuin yleisemminkin Euroopassa.

Yksi uusista järjestäytymisen muodoista olivat vapaapalokunnat, joita syntyi moniin suomalaisiin kaupunkeihin. Turussa vapaapalokunta oli alkanut toimia jo 1830-luvulla, mutta koska VPK-toiminnassa oli puolisoilaallisen harjoittelun piirteitä, Venäjän hallitus suhtautui siihen epäluuloisesti. Siksi uusien vapaapalokuntien perustamiselle alettiin myöntää lupia vasta poliittisen ilmapiirin vapauduttua 1860-luvulla.

VPK-toiminta oli alusta pitäen paljon muutakin kuin palojen sammuttamista, sillä vapaapalokunnat järjestivät juhlia ja urheilukilpailuja sekä pyörittivät kirjastoja, orkestereita ja teatteriryhmiä. Jäsenistö koostui aluksi sivistyneistöstä, mutta vähitellen mukaan tuli myös laajempia kansankerroksia, jotka yhdistysten päätöksenteossa oppivat tasa-arvoisen itsehallinnon periaatteita eli yhdistystekniikkaa. Vapaapalokunnat olivatkin tässä suhteessa ensimmäinen varsinainen joukkojärjestö Suomessa.

Raittiusliikkeestä osuustoimintaan

Yhteiskunnallisia uudistuksia hyökkäävään sävyyn vaativa järjestäytyminen alkoi Suomessa 1880-luvulla raittiusliikkeestä, joka kytki raittiuden edistämisen kansakunnan lujittamiseen.

Raittiusliike ilmensi vapaaehtoisjärjestöjen ja hallintokoneiston läheistä yhteyttä, sillä raittiusseuroihin kuului virkamiehiä ja ne pyrkivät vaikuttamaan suoraan valtiolliseen ja kunnalliseen päätöksentekoon. Samaan aikaan raittiusliike veti riveihinsä uudella tavalla myös työväestöä. Historioitsija Irma Sulkunen onkin luonnehtinut raittiusliikettä työväenliikkeen esimuodoksi.

Raittiusliikettä pari piirua agraarisempi oli nuorisoseuraliike, joka vetosi erityisesti talonpoikaisnuorisoon. Kuten raittiusseurat, myös nuorisoseurat korostivat epäpoliittisuuttaan, mutta niiden ohjelmaa leimasi patriottinen ja uskonnollinenkin taustavire. Molempien liikkeiden jäsenmäärä kohosi useisiin kymmeneen tuhansiin 1900-luvun alussa.

Työväenliike sai Suomessa jalansijaa vasta aivan 1800-lopulla eli paljon myöhemmin kuin Manner-Euroopassa. Vuoden 1905 suurlakon vaikutuksesta työväenliike kuitenkin kasvoi räjähdysmäisesti ja veti jäsenikseen erityisesti maaseudun työläisiä. Samalla sosiaalidemokraattisesta puolueesta tuli keskeinen peluri Suomen valtiollisessa politiikassa ja vaalikannatuksella mitattuna myös Euroopan vahvin sosialistipuolue.

Kaikkein suurimmaksi joukkoliikkeeksi 1900-luvun alun Suomessa kehittyi kuitenkin osuustoimintaliike. Pelkästään keskusorganisaatio Pellervo-seuran alaisiin osuuskauppoihin kuului jo vuonna 1908 yli 90 000 jäsentä, ja jos mukaan laskettaisiin myös tuottajaosuuskunnat ja osuuskassat, luku kasvaisi vielä kymmenillä tuhansilla. Vaikka osuustoiminnallinen organisoituminen käynnistyi Suomessa eurooppalaisittain katsottuna myöhään, se oli järjestyksellään nopeaa. Jo 1910-luvulla ulkomaisessa lehdistössä Suomea kutsuttiinkin osuustoiminnan mallimaaksi.

Osuuskaupat sitoivat eri sosiaaliset ryhmät toisiinsa kuluttajina ja ohittivat ainakin osittain paikalliset ja työhön liittyvät valtasuhteet. Vaikka jäsenyys samassa osuuskaupassa ei tehnyt maatyöläisistä ja suurmaanomistajista sosiaalisesti tasa-arvoisia, he kokoontuivat, äänestivät ja tekivät päätöksiä muodollisin käytännöin, jotka nojasivat tasa-arvoisen jäsenyyden periaatteisiin. Sosiologi Risto Alapuron mukaan kansalaisyhteiskunta ilmenikin paikallistasolla kaikkein näkyvimmin juuri osuuskaupatoiminnassa.

Anomukset kansanliikkeiden käytössä

Kansanliikkeet ajoivat tavoitteitaan monin erilaisin keinoin, joista tärkeimpiin lukeutuivat anomukset. Esimerkiksi orjuutta vastustavat ja naisasiaa ajavat liikkeet vetosivat vallankäyttäjien

joukkoanomuksillaan ympäri euroatlanttista maailmaa 1800-luvulla. Suomessa anomuksista tuli keskeinen väline esimerkiksi raittiusliikkeen toimintarepertoarissa.

Anomuskäytäntö itsessään oli kuulunut eurooppalaiseen poliittiseen kulttuuriin vuosisatojen ajan. Suomen alueella talonpojat olivat vakiintuneesti lähestyneet hallitsijaa anomuksillaan jo Ruotsin vallan aikana, ja 1800-luvulla suomalaisten anomuksiin sai tottua myös Venäjän keisari. Anomukset tarjosivat varaventiilin, jonka kautta tavalliset ihmiset saattoivat ohittaa paikalliset vallankäyttäjät ja luoda suoran yhteyden keskushallintoon.

Anomusten lähettäminen oli mahdollista jopa kirjoitustaidottomille, koska niiden muotoilussa voitiin turvautua paikallisyhteisössä asuvien kirjoitustaitoisten välittäjien apuun. Kirjoitustaidon yleistymisen kuitenkin kasvatti eri viranomaisille osoitettujen anomusten määrää räjähdysmäisesti 1800-luvun lopulta alkaen.

Jos anomukseen kerättiin suuri määrä allekirjoituksia, se saattoi muuttua itsessään joukkoliikkeeksi. Suomalaisittain tunnetuin esimerkki tästä on niin kutsuttu suuri adressi, jonka allekirjoitti yli puoli miljoonaa kansalaista keväällä 1899. Vaikka keisari kieltäytyi vastaanottamatta adressia, hankkeella oli suuri symbolinen merkitys osoituksena suomalaisten mobilisaatiosta Venäjän hallituksen politiikkaa vastaan.

Painomedian kehityksellä oli oma vaikutuksena anomuskulttuuriin. 1800-luvun loppua kohti anomuksissa näkyi yhä useammin viittauksia lehtitietoihin, mikä kertoi anojien yhteiskunnallisen tietoisuuden lisääntymisestä. Myös lehdistä itsessään tuli alustoja anomuksille, sillä julkisuuteen tuotuna anomuksella saattoi olla enemmän tehoa kuin viranomaiselle osoitettuna.

Liikevoimaa lehtien paikalliskirjeistä

Joukkoliikkeiden olisi ollut vaikeaa ellei mahdotonta mobilisoida kansalaisia ilman sanomalehtien käyttöä tiedotuskanavana.

Median rooli kansanliikkeiden kehityksessä ei kuitenkaan ole saanut suomalaisessa historiankirjoituksessa ansaitsemaansa huomiota ennen viime vuosia. Esimerkiksi 1800-luvulla kehittyneelle suomenkieliselle lehdistölle ominaiset paikalliskirjeet olivat pitkään kansalaisyhteiskunnan historian tutkijoiden näkökentän katveessa, kuten historiantutkija Heikki Kokko on huomauttanut. Paikalliskirjeet olivat lehtien toimitukseen paikallisyhteisön nimissä lähetettyjä lukijakirjeitä, ja ne muodostivat lehtien keskeisen sisältötyypin.

Kansalliskirjaston toteuttama sanomalehtien joukkodigitointi on antanut uusia mahdollisuuksia paikalliskirjeiden tutkimiseen, ja tutkimusta helpottamaan avattiin äskettäin Translocalis-tietokanta, johon on koottu 72 000 paikalliskirjettä vuosilta 1845–1885. Tietokannasta on helppoa jäljittää esimerkiksi raittiusliikkeen paikallista mobilisoitumista.

Paikalliskirjeiden julkaiseminen jatkui sanomalehdissä vielä 1900-luvullakin. Esimerkiksi vuosisadan alussa perustetut sosialistilehdet julkaisivat paikalliskirjeitä aktiivisesti vetääkseen maalaisväestöä mukaan työväenliikkeen toimintaan. Kirjeiden kirjoittajat olivat usein paikallisia liikkeen aktivisteja, jotka myös välittivät työväenlehtien tilauksia. Näin aatteen ja lehdistön leviäminen kulkivat käsi kädessä, kuten oli tapahtunut jo 1800-luvulla suomalaisuusliikkeen mobilisoituessa.

Yhdistykset kunnallishallinnon selkänोजना

Niin sanomalehtien paikalliskirjekulttuuri kuin paikallinen järjestöelämäkin kehittyivät vuorovaikutuksessa kunnallisen itsehallinnon kanssa. Kunnallishallinnon kehitystä määrittivät Suomessa 1860–70-lukujen lakiuudistukset, joiden myötä kunnallisen päätöksenteon areenoiksi

muodostuivat maalaiskunnissa kuntakokoukset ja kaupungeissa vaaleilla valittavat valtuustot. Näiden kunnalliselinten toiminnasta tuli paikalliskirjeiden vakioaihe, sillä paikalliskirjeiden kirjoittajat olivat usein itse aktiivisia kunnallispolitiikassa. Monet heistä häärivät myös paikallisten yhdistysten johtotehtävissä.

Kuntien lakisääteisten tehtävien lisääntyminen teki kunnallisesta vaikuttamisesta tärkeää kansalaisjärjestöille. Esimerkiksi maamiesseuroista kehittyi monessa pitäjässä melkein pä kunnanhallituksen kaltaisia valmistelevia elimiä, jotka tekivät aloitteita kuntakokouksille ja joskus jopa sanelivat kunnallisvaalien ehdokaslistat.

Läheistä yhteyttä yhdistysten ja kunnallishallinnon välillä ilmensi myös se, että monessa pikkukunnassa kunnalliset elimet kokoontuivat porvarillisella seurantalolla tai vaihtoehtoisesti porvarilliset seurat järjestivät tapahtumiaan kunnanhuoneella.

Työväenliikkeen suhde kunnallishallintoon oli jännitteisempi kuin porvarillisten kansanliikkeiden. Jotkin työväenyhdistysten aloitteet, kuten ilmaisten koulutarvikkeiden tarjoaminen kansakoululaisille, saattoivat kuitenkin saada kunnalliselimissä tukea myös porvarilliselta puolelta ja tulla hyväksytyiksi.

Järjestöjen kulta-ajasta verkottuneeseen kansalaisvaikuttamiseen

Pitkällä 1800-luvulla kehittyneiden kansanliikkeiden perintö näkyy nyky-yhteiskunnassa monin tavoin. Esimerkiksi satojen nykyisten urheiluseurojen juuret ovat työväenyhdistyksissä, nuoris- ja raittiusseuroissa tai vapaapalokunnissa. Monien reippaiden, pyrintöjen, pullistusten, toverien, vesojen ja veikkojen historia kietoutuu siis vuosisadan takaiseen ideologiseen järjestötoimintaan.

Osuustoiminta puolestaan on jäsenmäärällä mitattuna kaikkein elinvoimaisin 1800-luvulla virinneistä kansanliikkeistä. Melkein joka lompakosta löytyvät vihreä etukortti on tästä vakuuttava todiste.

Toisaalta monelle muulle perinteikkäällä kansanliikkeelle viimeiset vuosikymmenet ovat olleet vaikeita. Esimerkiksi raittiusliike ja nuorisoseuraliike ovat hiipuneet ja vapaapalokunnatkin kärvistelevät jäsenpulassa. Kokonaisuutena yhdistyksissä toimivien suomalaisten määrä tuskin kuitenkaan on vähentynyt, vaan kyse on ennemminkin järjestökentän pirstaloitumisesta.

Kansalaisjärjestöjen kyky muovata yhteiskuntaa perustui toimivien vaikutuskanavien olemassaoloon. Näistä kanavista anomukset, kunnallisen vallankäytön areenat sekä sanomalehdet paikalliskirjeineen ja mielipidepalstoineen olivat suomalaisittain erityisen tärkeitä kansanliikkeiden nousun aikakaudella.

Internetin ja sosiaalisen median aikakausi puolestaan suosii ehkä kansalaistoimintaa, joka perustuu nopeasti muodostuviin ja hajoaviin verkostoihin ennemmin kuin yhdistyspohjaiseen järjestäytymiseen.

Kirjoittaja on yhteiskuntahistorian dosentti Tampereen yliopistossa.